

Весна А. Лопичић¹
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департаман за англистику

НЕМОГУЋА, А ИПАК НЕОПХОДНА: СУБВЕРЗИЈА СИСТЕМА ВРЕДНОСТИ КРОЗ АФОРИЗМЕ²

Популарност афоризмима обезбеђује оштроумна духовитост и друштвено-политичка ангажованост. Интелектуални увид кроз вербалну акробатику производи формулацију суштине чији је циљ веома често критика постојећег система вредности. Прихватајући став да је књижевност по својој природи увек критички усмерена ка евалуацији положаја човека у друштву, може се рећи да поред сатире афоризми најдиректније критикују неадекватност његовог положаја и подривају слабости система. Међутим, питање које се намеће јесте зашто је субверзија система вредности кроз афоризме суштински немогућа, ма колико била неопходна. Као корпус за илустрацију ставова изнетих у раду користиће се збирка Миодрага И. Лазаревића *Никад немам оно што ми фали*.

Кључне речи: афоризми, субверзија, идеологија, Миодраг Лазаревић

УВОД: АФОРИЗАМ КОД НАС

Афоризам Игора Дамњановића, „Афоризам у књижевности је министар без портфеља” погодна је илустрација оног аспекта афоризма као жанра који нас овом приликом занима.

Реч је, по увиду Предрага Марковића, о једној одлици афористичке праксе Београдског афористичког круга, а то је „наглашена потреба инкорпорирања политичке фразе у текст афоризма, што у основи претпоставља вицкасту свест о метатекстуалности” (Марковић 1987: 182). Марковић подробно образлаже овај свој став у поговору *Анџологији српског сатиричног афоризма* из 1987. и указује на опасност политичке фразеологије када она постане принцип понашања обезбеђен снагом власти. Улога афоризма јесте да ту фразеологију разобличи кроз цитирање и да подстакне „бунт против значењске испражњености клишетизираних порука власти.” Предмет промишљања у овом раду јесте питање да ли је субверзија владајућег система вредности на овај начин уопште могућа.

1 lovevuk@gmail.com

2 Ово истраживање део је пројекта 178014 који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Поменути афоризам такође проблематизује положај афоризма као жанра унутар поља књижевности. Ма колико да је тумачење афоризама непримерено, Дамњановић кроз метафору афоризма као министра без портфеља очито тврди да афоризам у књижевности нема утврђени ресор ни улогу, што није сасвим тачно. Сматра се да се афоризам развијао упоредо са писменошћу и да је део сваке културе од памтивека. У европској цивилизацији термилошки га је означио још Хипократ, а практиковали су га многи велики умови, те је тако афоризам из области медицине поступно прешао у филозофско-књижевно подручје и ту се учврстио не као форма научног исказа што је оригинално био, већ као кратка књижевна форма упоредо са пословицама, максимама, сентенцијама, изрекама, шалама, досеткама и обичним језичким парадоксијама. У свом есеју „Афоризам као књижевна врста,” Витомир Теофиловић даје приказ историје афоризма и наглашава да се од 17. века афоризам све чешће користи у политичком смислу чиме се на неки начин одржава суштински континуитет у улози афоризма: од савета и језгровитих медицинских упутстава, афоризам постаје „сажето упутство (савет, лек) за друштвену болест, за друштвене поремећаје и противречности” (Теофиловић 1992).

Релативно мали број аутора, углавном у Немачкој, бавио се теоријом афоризма у настојању да одреди суштину и типологију афоризама (Spicker 2004, 1999, Fedler 1992, Kraus 1986, Крупка 1976, Wagenknecht 1965). Код нас је недостатак критичког осврта на афоризам у обрнутој пропорцији са бројем збирки афоризама које се објављују. Новинари и књижевници, али и афористичари из осталих професија, оглашавају се кроз ове „мале бравуре у домену сатире,” како афоризме описује Весна Денчић, аутор веома доброг вебсајта „Афоризми и све о афоризму” који је био активан од 2008. до 2011. За Милана Бештића афористичари су „сатиричари минијатуристи” који спашавају част српске сатире. У својој рецензији за збирку Слободана Симића *Најцрње је црвено* Бештић 1992. објашњава нагли успон сатиричног афоризма попустљивошћу власти пред демократским променама осамдесетих година, када је био активан и Београдски афористички круг. Он је тада исказао сумњу да ли ће сатирична оштрина опстати у промењеним друштвено-политичким приликама, али се показало да није био у праву. Демократизација друштва наилази на тешкоће које афористичарима нуде повод за креативну критику, како закључује Ратко Божовић у предговору своме избору афоризама *Седморица из Сирадије* (1998):

Афоризам је, у нас, већ дуго најбриткија критичка реч, као што је карикатура Предрага Кораксића Коракса најубојитији политички коментар. Заиста, кад је усахла слободна и критичка јавност, алтернативна духовна герила читала је лекцију свима. Показало се да се у кратком и духовитом мисаоном обрту, у инверзивном мишљењу може дијагностиковати свет окренут наопачке. Наш удес било је тешко пратити блеском ироније, каламбуром хумора, подсмешљивим духом и простодушним смехом највише стога што се брутализиација живота нашла у близини трагичног, па је

било сужено поље иронијског разобличавања. Наши сатиричари, у ствари, потврдили су уверење да времена кризе подстичу бујање сатиричне имажинације и дух побуне.

Овај резиме сатиричне праксе потврђен је и бројем часописа и новина које објављују афоризме (*Јеж*, *Ошишани јеж*, *Носороџ*, *Жикишон*, *ЕТНА*, *Шипак*). Недавно је у *Полиџици* обележено 75 година излагања листа *Ошишани јеж* када је истакнуто да је „први српски хумористичко-сатирични лист под називом *Шаљивац* изашао из штампе давне 1850. године. Од тада па до данас у Србији је излазило више од 150 хумористичких листова и часописа.” Већина њих се угасила, али *Ошишани јеж* опстаје као најстарији илустровани лист у југоисточној Европи. *Шипак* под уредништвом Игора Дамњановића је вероватно најновији интернет магазин за хумор и сатиру код нас, а Новогодишњи сатирикон у Коларчевој задужбини и Сатира-ФЕСТ су прилично редовне манифестације. Априла 2012. у Нишу је одржан и Први балкански фестивал хумора и сатире „Јужњачка утеха” на којем су учествовали хумористи, сатиричари и карикатуристи из Србије, Бугарске, Македоније и Црне Горе. Све ово заиста наводи на закључак Витомира Теофиловића у интервјуу часопису *ЕТНА* 2005 да је афоризам могући српски бренд.

Дамњановић каже: „Афоризам је амбасадор сатире” (Дамњановић 2012). Афоризам је, наравно, много више од тога, што је Миколај Берђајев лепо формулисао: Афоризам је микрокосмос који одражава макрокосмос, он садржи све (види Шчешниак 2008). Овај афоризам наглашава сажетост и језгровитост са једне, али и свеобухватност афоризма са друге стране. Александар Баљак, пак, тврди да је афоризам: „Дриблинг духа на малом простору,” чиме се истиче оштроумна духовитост као једна од најпрепознатљивијих одлика афоризама (Баљак 1987).

АФОРИЗАМ КАО АНТИВИРУС

Према Харалду Фрикеу, афористичко филозофирање имало је две струје: онтолошку и етичко-политичку (Fricke 1984). У наше време, акценат се преместио са етичке више на политичку димензију чиме је настао сатирични афоризам као тип доминантан код нас. У поменутом интервјуу, Теофиловић даје историјат те сатиричне црте афоризма на нашој сцени. Наиме, од 60 тих до 80 тих година, афоризам критикује моралну деградацију власти без конкретног адресата и без већих последица, да би током 80 тих и идеологија почела да се преиспитује, а алузија добија конкретну адресу, због чега је долазило и до забране књига. Деведесете године доносе жесток обрачун са идеологијом и оштре нападе на политичаре, али власт се брани контролом државне радио-телевизије, а не забраном књига. После 5. октобра 2000. постаје јасно да ни једна идеологија не може бити брана безакоњу и неморалу, те сатирична штампа добија пуну слободу, али има слаб одјек и у медијима и код издавача. Теофиловић истиче да за сатирични афоризам није битан само адресат

нити оштрина става, већ и уметничка форма исказа, односно естетска вредност афоризма:

Укратко, оно што важи за уметност у целини, важи и за афоризам. Свако значајно уметничко дело вреди и по оштрини проблема са којима се у свом времену суочило, али још више по начину како је то учинило – да ли је проширило видике људскости и да ли је успело да у нама продуби и профини естетски доживљај света, да нам доживљај света и човека у њему учини дубљим, далекосежнијим и лепшим но што је био пре њега. Другим речима, ако је до 2000. године вредео сваки критички усмерени и морално ангажовани афоризам, данас вреде само афоризми који превасходно имају интелектуалну и уметничку вредност. Адресат више нема статус циља, сведен је на повод и средство вишег циља и смисла. Дотад су сатиричари имали само једну адресу и мету, отада стотине мета (Теофиловић 2005).

Ово питање вредности, и то не само естетске, које Теофиловић наглашава у директној је корелацији са дијалогским карактером афоризма, који истиче Дорота Шчешниак у чланку *Уметности књижевне прецизности: о специфичности афористичког стила* (Шчешниак 2008). Уколико субверзивна снага афоризма зависи од његове моћи да продре у систем вредности реципијента и изазове потребу за редефиницијом постојеће идеологије, онда је успешност те комуникације од пресудног значаја. Шчешниакова објашњава да је сваки афоризам позив на дијалог чији је исход неизван, а у коме се читалац ставља на искушење да разуме друштвено-политичке или културолошке референце аутора. Оригинална духовитост или корозивна јеткост није довољна да афоризам постане критички бич који нагони на делање. Дobar афоризам је много захтевнији утолико што представља интелектуални изазов коме не може да одговори сваки реципијент. Можда најпознатији пољски афористичар, Станислав Јержи Лец, то овако формулише афоризмом: Идеје, као буве, скачу са човека на човека, али не уједају свакога.

Лецов чувени афоризам нас упућује на идеје Ричарда Докинса који је у својој књизи *Себични ген* (1976) поред осталог зачео и меметику као науку која се бави изучавањем јединица културне трансмисије познатих као меме. Докинс сматра да се меме, налик генима, шире по заједници мема тако што скачу са човека на човека, односно из једног ума у други, процесом који би се најприкладније могао описати као имитирање. У меме спада све што људски ум може да створи и репродукује, а успешност мема, односно њихова репликативна моћ, зависи најпре од њихове психолошке привлачности. Нема никаквог разлога да понављамо текст или мелодију неке рекламе, а ипак то чинимо по Докинсоновом мишљењу зато што су меме себични репликатори чији је једини циљ да се шире. Нешто озбиљнији пример може бити нова идеја коју научник објави у свом чланку. Чим други истраживачи почну да га цитирају, то значи да је та мема-идеја почела да се шири, баш као што то сада преко нас чини идеја о мемама!

Можда најрелевантнији пример јесте мема-идеологија која наравно представља читав низ конститутивних мема, односно коадаптирани скуп узајамно подупирућих мема-идеја. Када се у човеков ум убаци плодна мема одређене идеологије, тај ум бива дословно заражен менталним паразитом који га претвара у средство за ширење те меме управо онако како вирус може да паразитски запоседне генетски механизам ћелије у коју се насели. Дакле, ако би се парафразирао Лецов афоризам: Меме, као буве, скачу са човека на човека и запоседају људски ум на штету супарничких мема, односно неких других идеологија. Изгледа да су свака власт и владар од почетка људског рода инстинктивно разумевале и користиле овај механизам, пре него што га је Докинс уз друге научнике објаснио. Еволуција културе последица је ширења одређених мема, али је и доминација одређене идеологије последица атрактивних мема које се као вирус преносе са једног човека на другог. При томе су појединачне меме апсолутно себичне и шире се понекада и на штету саме идеологије као организованог система идеја (да поменемо само мему: „Европа нема алтернативу” и њен погубни утицај на судбину идеологије Демократске странке). Ипак, успешна политика води рачуна да ствара меме-идеје које је одржавају на власти и путем медија шири те меме у свом интересу. Ови ментални вируси нападају људски ум и претварају га у инструмент сопствене репродукције која постаје тешко заустављива.

СУБВЕРЗИЈА: НЕОПХОДНА И НЕМОГУЋА

Улога афоризма, као и све уметности, јесте управо да као антивирус анулира дејство одређених мема-идеја које актуелна власт жели да наметне. У дијалогу са афоризмом, читалац добија прилику да разобличи систем вредности који одређена власт понекада негује на штету својих грађана. Сатирични афоризам се зато из перспективе Ричарда Докинса може сагледати као мема-идеја са лековитом функцијом антивируса, што је афоризам првобитно и био. Многи афоризми Миодрага Лазаревића, сабрани у збирци *Никад немам оно што ми фали* из 2012. године, имају управо такав карактер. Лазаревић експлицитно каже: „Афористичари су до сада свет различито коментарисали: радило би се о томе да се он измени.” Када за себе тврди да се не бави афористиком, већ само бележи нешто што му се чини занимљивим и очигледним, Лазаревић у ствари показује поштовање према овом жанру који књижевна теорија код нас није довољно обрадила. Он препознаје субверзивну снагу афоризма чији критички набој би требало да изазове одређене промене, јер коментар и критика нису довољни уколико их не прати акција.

Афоризми из поменуте збирке су груписани у десет тематских целина, а овде ће бити поменуто само неколико њих који се тичу пре свега власти и њене идеологије, док остали који се осврћу на друштвенополитичку ситуацију у земљи, стандард, перспективу и културу остају за неку другу прилику. На неки начин се проблем погрешно вођене политике и њених поражавајућих последица по наш народ банализује стал-

ним понављањем те чињенице у афоризмима, али са друге стране не треба потценити моћ речи која као стрела погађа у мету. Лазаревићева сатира дијагностикује те друштвене болести и без особитих вербалних вратоломија, фактографским стилем их разоткрива. На пример:

Наше национално оружје је вековима био буздован и то се некако пренело у политику (17)

Бој рупа на путевима зависи од јачине зиме и времена протеклог од последњег избора (17)

Код нас је готово немогуће наћи оца и сина који су рођени у истој држави (20)

Постоји само списак државних непријатеља. Онај други је изгледа много краћи (19).

Лазаревић се посебно осврће на проблем одлива мозгова:

Власти и даље тврде да најбољи нису отишли у иностранство. Ваљда мисле на себе (42)

Одлазе нам најбољи. Неки у земљу, неки из ње (71)

Одлазе нам они који имају где, а долазе они који немају (75)

Емигранти не одлазе зато што је тамо добро, већ зато што је овде безнадежно (18).

Његови афоризми указују на дубоки понор у који је наше друштво запало:

Нужда закон мења, а велика нужда мења Устав (41)

Да нам није било боље, сад би нам било добро (38)

Још само мало и биће нас немогуће деморалисати (39).

Лазаревић себи даје за право и да предлаже конкретне мере:

Држава не може спречити да непоштени буду богати, али мора настојати да поштени не буду сиромашни (17).

Овај последњи афоризам у потпуности одговара Теофиловићевом увиду да ни најздравија друштвена структура није брана неморалу и злоупотреби, што он исказује својим афоризмом: „Суди се само ситним лоповима јер су данашњи судови ситни за крупне криминалце.” Друштво и идеологија која се развија од октобра 2000. очито још увек нема снаге да се избори са намноженим и увреженим проблемима.

Због тога може да се постави питање: да ли афоризам или уметност уопште има механизам да подрива неадекватан политички систем? Ако идеологија шаље меме у народ као лабораторијске вирусе, може ли уметност да одговори својим анти-мемама, као што су идеје изражене кроз афоризме? У Културном додатку *Политике* од 13. 11. 2011. Велимир Ђургус Казимир је под насловом „Немогуће припада култури, а не политици” резимирао ставове изнете на трибини „Јасан став: моћ културе да инспирише, ангажује и оснажи.” Најпровокативнији је био наступ тадашњег директора Народне библиотеке, Сретена Угричића, који је тврдио да је немогуће да дође до било каквог преокрета у вредносном смислу без културе, а да се политичка сфера уплела у домен културе тиме што је усвојила појам „немогуће:”

Када се у сфери политичког каже да је „Косово у Србији” (мема-идеја, прим. аутора) онда то значи да је политика ушла у сферу имагинарног јер се бави немогућим. Кључни задатак културе је да то раскринка и да се појам „немогуће” врати у културу јер ће се само на тај начин овај појам користити на прави начин (Угричић, 2011).

Сви учесници трибине су се сложили да је показатељ озбиљне друштвене кризе недостатак артикулисаног критичког става. Да би дошло до суштинских промена у српском друштву, неопходна је критичка и отворена мисао која је доступна свим грађанима. У њеном недостатку, сатирични афоризам отворено и критички, као код Миодрага Лазаревића, говори о урушавању система вредности и одговорнима за то. Несумњиво је да интелектуална елита из свих области људског деловања, од уметности до политике, спознаје потребу да критичка и отворена мисао буде доступна свим грађанима. Међутим, неефикасност уметности у анимирању маса утврдио је још Лец у поменутом афоризму: „Идеје, као буве, скачу са човека на човека, али не уједају свакога.”

Као што меме-идеје владајуће идеологије наилазе на отпор најчешће малих друштвено освешћених и оснажених група, што значи да су способни да проникну у њихову деструктивну суштину, тако и меме-идеје исказане кроз афоризам не допиру до великог броја људи. Чак и када „бува” скочи на њих, многе не уједе јер разумевање намере доброг афоризма захтева одређен интелектуални ниво и образовање. Ефекат изненађења подразумева проницљивост не само код аутора већ и код реципијента, те њихове дијалогске позиције морају бити равноправне. Уметност која постоји не само ради уметности већ је и друштвено ангажована често рачуна на шок који води освешћењу у чему се и садржи њена вредност, али тај ефекат интелектуалног и емотивног просветљења увек је индивидуалан. Ако се прихвати Теофиловићев став да вреде само афоризми који превасходно имају интелектуалну и уметничку вредност, питање је ко може разумети тај афоризам. У наше време популарне културе и опште девалвације вредности, када је и проценат оних који читају било шта драстично опао, мала је нада да би једно уметничко дело могло да изазове озбиљну и масовну друштвену реакцију. Ако у Србији више од милион и триста хиљада људи нема завршену ни основну школу, а факултетски је образовано тек 6.5% становништва, са трендом који Лазаревић овако формулише, „Свака следећа генерација је све гора: и код ђака и код професора,” и најкраћа уметничка форма као што је афоризам тешко може покренути критичну масу неопходну за промене. Ипак, вера у субверзивну моћ уметности против духовне, политичке и моралне отупелости остаје неопходна, ма како немогућа.

Литература:

Баљак 1987: А. Баљак. *Историја афокалипсе: Антилогији српског сатиричног афоризма* (приредио Александар Баљак, поговор Предраг Марковић). Београд: Филип Вишњић.

Бештић 1992: М. Бештић. Поговор збирке *Најцрње је црвено* – афоризми (приредио Слободан Симић). *Међај*: Ужице. 76-78.

Божовић 1998: Р. Божовић. *Седморица из Страдије*. Тиски цвет: Нови Сад.

Дамњановић 2012: И. Б. ДИБ Дамњановић. Интервју: Афоризам је одисеја мисли. 15/08/2012 Разговарала Тамара Лујак. <http://www.mixer.ba/4562/intervju-aforizam-je-odiseja-misli/>

Денчић 2012: В. Денчић. Набујала река. Афоризми и све о афоризму. <http://www.aforizmi.org/10/09/2012>.

Крупка 1976: Р. Krupka. *Der polnische Aphorismus. Die ›Unfrisierten Gedanken‹ von Stanisław Jerzy Lec und ihr Platz in der polnischen Aphoristik*. Sagner (Slavistische Beiträge 104), München. 197.

Лазаревић 2012: М. Лазаревић. *Никад немам оно што ми фали*, афоризми. Београд, Научна КМД.

Марковић 1987: Р. Marković (pogovor). *Istorija Afokalipse: antologija srpskog satiričnog aforizma* (priredio Aleksandar Baljak). Београд: "Filip Višnjić."

Спикер 1999: F. Spicker. *Aphorismen der Weltliteratur*. Stuttgart: Reclam.

Спикер 2004: F. Spicker. *Der deutsche Aphorismus im 20. Jahrhundert*. Spiel, Bild, Erkenntnis. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

Шчешниак 2008: D. Szcześniak. The art of literary precision: on the specificity of aphoristic style. *Style*. 61-69.

Теофиловић 2005: В. Теофиловић. Интервју: Од прокламације до брэнда. ЕТНА бр. 48, 1. јун/јул 2005. <http://www.aforizmi.org/veca/intervju/vita.html>

Теофиловић 1992: В. Теофиловић. Афоризам као књижевна врста. *Зборник Књижевни родови и врсте – Теорија и историја IV*. Београд: Институт за књижевност и уметност.

Fedler 1992: S. Fedler. *Der Aphorismus. Begriffsspiel zwischen Philosophie und Poesie*, Stuttgart: Metzler. 469.

Fricke 1984: H. Fricke. *Der Aphorismus*. Stuttgart: Verlag J. B. Metzler. 168.

Wagenknecht 1965: C. Wagenknecht. *Das Wortspiel bei Karl Kraus*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 176.

Електронски извори:

Афоризми и све о афоризму. <http://www.aforizmi.org>

На првом сте мјесту – сајт за популаризацију афоризама. <http://www.jovonikolic.com/>

Носорог – Међународни часопис за сатиру, хумор и карикатуру. <http://www.nosorog.rs/sr/>

<http://www.politika.rs/rubrike/sharena-strana/71223.lt.html>

http://www.srbi.org.mk/index.php?option=com_content&view=article&id=4281%3Abalkanska-satira-u-nisu&catid=72%3Asrbija-makedonija&Itemid=96&lang=sr

Vesna A. Lopičić

IMPOSSIBLE, YET NECESSARY: APHORISMS AND SUBVERSION OF THE SYSTEM OF VALUES

Summary

This article aimed at elucidating one aspect of aphorisms, the shortest literary form with arguably the longest history. It is the subversive potential of aphorisms, which may be capable of criticising and undermining the dominant system of values imposed by the ruling ideology. The article opens with the long-lasting dilemma whether aphorisms as a genre belong to literature at all. Igor Damnjanovic's aphorism "Aphorism is in literature like a minister without portfolio" is an apt illustration of this dilemma. After a brief outline of the history of aphorism, mainly drawing on the work of German scholars, the author focuses on the views on aphorism expressed by Serbian leading aphorists: Predrag Markovic, Vitomir Teofilovic, Vesna Dencic, Milan Bestic, Ratko Bozovic, Aleksandar Baljak, etc. The central part of the text is taken by the exploration of the idea that aphorisms fall into the category of memes, defined by Richard Dawkins in his *Selfish Gene* (1976) as the new cultural replicator, a unit of cultural transmission, or a unit of imitation. Taking their most prominent characteristic, rapid spreading, along with an often corrosive edge that political aphorisms usually have, aphorisms reach a wide audience and have an appeal to the critical mind. The corpus for the illustration of the subversive potential of such satirical aphorisms is the collection *I Never Have What I Need* by the Belgrade professor Miodrag Lazarevic. His aphorisms are divided into ten groups, out of which only those dealing with power structures and their ideology are analysed in the context of their subversive potential. The conclusion is in line with the famous aphorism of Stanislaw Jerzy Lec, "Thoughts, like fleas, jump from man to man, but they don't bite everybody." Namely, although aphorisms as part of art in general have the subversive power, their effect in practical terms is marginal due to intellectual inertia of the masses.

Key words: aphorisms, subversion, ideology, Miodrag Lazarevic

Примљен у децембру 2013.
Прихваћен у децембру 2013.